

Л.П.Пархета,
кандидат пед. наук,
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини

ВИМОГИ ДО ЗНАНЬ ТА ВМІНЬ УЧНІВ З УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ (НА МАТЕРІАЛІ ПЕДАГОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ В.СУХОМЛИНСЬКОГО)

Методи та шляхи аналізу художнього твору зумовлюються законами художнього сприймання. У процесі аналізу літературного твору не лише поглиблюється ідейно-художня суть його, але й формується особистість, її світогляд, духовне обличчя.

Надаючи особливого значення методиці викладання української літератури в становленні молодій людині, розв'язанні тих завдань, котрі стоять перед школою, В. Сухомлинський постійно дбав про удосконалення викладання літератури, про знання, котрими повинні володіти учні, про розв'язання тих проблем, що виникають у словесника.

Саме в розробці вивчення читацьких інтересів учнів, у методиці роботи з книгою, у розробці системи письмових робіт найбільшою мірою проявилася сутність новаторської діяльності В. Сухомлинського не тільки як педагога, але й як словесника. З окремих висловлювань про викладання літератури, особливо присвячених аналізу, вибудовується чітка система поглядів В. Сухомлинського на цю проблему. Хоча теоретичні судження педагога не закріплені конкретними прикладами аналізів текстів, але своєю загальною постановкою вони мають значення для сучасної школи. Коротко сформулюємо основні теоретичні засади аналізу літературного твору в педагогічній діяльності В. Сухомлинського.

Мета статті – з'ясування особливостей аналізу літературних творів на уроках та основних вимог до знань і вмінь учнів з літератури за В.Сухомлинським.

Аналіз художнього твору в школі, на думку вчителя, повинен розкрити перед учнем естетичну цінність твору, який вивчається на уроці. Для цього необхідно в першу чергу звертатися безпосередньо до тексту художнього твору – до його читання.

“Як учитель музики несе на урок скрипку, а не книгу про скрипку, так і в устах викладача на уроці літератури повинне звучати художнє слово, що розкриває ідею, а не сумовиту розповідь про ідею”, – писав В. Сухомлинський [1, 43].

Щоб досягнути зміст і значущість художнього твору вчителю й учневі необхідно оволодіти методикою літературознавчого аналізу твору. Під поняттям “аналіз літературного твору” розуміють розчленування або розклад

цілого на складові частини й вивчення кожної з цих частин окремо [2, 38]. Будь-яка версія аналізу базується на всебічному вивченні художнього твору.

Педагогічна діяльність учителя-словесника В. Сухомлинського проходила в період кон'юнктурний і особливо заполітизований. Але не дивлячись на це, павлівський учитель вважав, що урок літератури дає можливість учителю й учням доторкнутись до явища мистецтва.

Зважаючи на це, він постійно дбав про те, щоб текст художнього твору не тільки став основою вивчення та звучав на уроці, але щоб цей текст аналізувався в єдності форми і змісту. Зневажливе ставлення до естетичної цінності художнього твору небезпечне тим, що веде до розриву між формою і змістом.

Аналізуючи уроки колег, В. Сухомлинський зазначав: “Викладачі літератури старших класів нашої школи ніколи не допускають, щоб учні читали за підручником про художній твір до ознайомлення з першоджерелом, тобто із самим твором. Це було б рівнозначне тому, якби людина стала читати про музику, сподіваючись осягти її красу, не почувши жодного звука музичного твору. Тільки коли в свідомості учнів склалося уявлення про художні образи твору – моральне ставлення до героїв, явищ, подій, – допускається читання підручника” [3, 226].

Центральною особою всієї педагогічної системи В. Сухомлинського був учень – його інтереси, можливості. Кінцевою метою системи педагог вважав виховання особистості, тому він постійно говорив про необхідність органічного зв'язку шкільного аналізу художнього твору з першоджерелом знань – з чуттєвим досвідом дітей (відчуттями, сприйняттями, уявленнями).

Василь Олександрович писав: “Поетичне слово стає виховною силою тоді, коли воно вчить с т а в и т и с ь. Музика думки звучить для учня саме в тому, що воно викликає в учня почути захоплення або презирства. Треба домагатися того, щоб поетичне слово до чогось кликало” [4, 8].

Педагог постійно піклувався про учня, про його формування як Громадянина й Людини. Цим пояснюються його настійливі вимоги у процесі аналізу літературного твору, що вивчається на уроці, виділити загальнолюдські проблеми, які хвилюють школярів на цьому етапі. Тому В. Сухомлинський рекомендував на уроці української літератури вести “розмову з людиною про людину” [1, 41]. Актуальність твору для Василя Олександровича було необхідною вимогою шкільного аналізу незалежно від того, що вивчають учні – українську чи зарубіжну класику, фольклор чи сучасну літературу. Така орієнтація на сучасність викликана прагненням учителя пробудити інтерес учнів до літературних творів, зробити книгу своєрідним “підручником життя”, а образи літературних героїв – моральним еталоном для учнів.

Аналіз архівних джерел дає можливість стверджувати, що такий підхід до літературного аналізу є раціональним, оскільки на першому плані стоїть інтерес до учня; залучення його життєвого досвіду для розуміння й засвоєння літературного твору; намагання зробити літературу активним учасником процесу формування особистості школяра; орієнтація на багатий досвід,

накопичений усім людством, і сучасність. В. Сухомлинський, наприклад, справедливо наголошував на тому, щоб перед учнями розкривалися, перш за все, ті риси літературних героїв, в яких втілюються народні погляди, щоб юнаки і дівчата вчилися наслідувати головне – бути вірними своїй Батьківщині. На уроках літератури у Павлівській школі часто проводились бесіди, в ході яких учні передавали свої враження від тих героїв, які стали для них прикладом. Однак інколи моральні проблеми в свідомості учня можуть витіснити сам твір. Але саме такий обмін думками про літературний твір, образ дає можливість реалізовувати виховний потенціал уроку словесності.

В. Сухомлинський дбав про те, щоб висловлювання учнів були щирими. А “одухотвореність викладання літератури благородними людськими почуттями (мова йде про почуття учителя і почуття учня) він розглядав як “проблему номер один в шкільному вивченні літератури” [1, 42]. Аналізуючи літературний твір, він рекомендував звертатися, перш за все, до серця дитини, оскільки для В. Сухомлинського “холодне, байдуже серце на уроці літератури – це ще й сплячий розум” [5, 329]. Тому прямі переключення павлівських учнів зі сфери літератури в сферу реального життя частіше від усього були зігріті щирими почуттями.

В. Сухомлинський розумів, що необхідно знайомити школярів із мистецтвом слова, прищеплювати їм уявлення про художній образ не як зліпок з дійсності, а про складне відображення її. Але вводив учня в цей теоретичний світ мистецтва педагог дуже обережно. Він піклувався про збереження балансу між фактичним матеріалом і тими висновками (включаючи і засвоєння учнями теоретико-літературних понять), які з них зроблять учні. При цьому Василь Олександрович гостро відчував небезпеку теоретизації “на пустому місці”, не підкріпленої необхідною кількістю конкретних спостережень і фактичних знань учня.

У практичній діяльності учителя літератури Василем Олександровичем простежується така послідовність розгляду літературного твору:

1. Тема та ідейний зміст твору.
2. Образи і їх взаємозв'язок.
3. Композиція.
4. Ідея твору, його суспільне значення.
5. Мова твору.
6. Місце твору в історико-літературному процесі [6, 58].

Оскільки аналіз художнього твору має виховний характер, готує учня до життя, формує його ідейно-моральні переконання, виробляє ціннісні орієнтири, то ця проблема знайшла своє відображення в педагогічній спадщині В.О. Сухомлинського.

Отже, В. Сухомлинський до аналізу літературного твору ставив такі вимоги:

1) у процесі аналізу необхідно відкривати учням естетичну цінність літературного твору, знайомити їх з теоретико-літературними поняттями, формувати уявлення про умовності мистецтва, але робити це обережно, не випереджаючи їх читацького досвіду;

2) він не повинен перетворюватися в безпристрасне дослідження, а має супроводжуватися почуттями вчителя й спрямовуватися до сердець учнів;

3) у процесі аналізу твору необхідно враховувати думки й почуття школярів, сприймання ними тексту, враховувати їхній життєвий досвід.

Погляди Василя Олександровича на шкільний аналіз літературного твору багато в чому визначають його вимоги до знань учнів з літератури.

В. Сухомлинський зазначав, що знати літературу – це не однаково, що знати фізику і хімію. Знати літературу, “це зовсім особливе поняття”, яке не можна зводити до “порції знань” з підручника, “до запасу фактів” [3, 226].

Знання учня з літератури, на думку педагога, складаються з двох, органічно пов’язаних між собою частин: із розуміння учнями матеріалу та із ставлення до цього матеріалу. У статтях учителя знаходимо: “У знанні літератури на перше місце висувається розуміння ідейних та естетичних критеріїв художнього твору, глибоко особисте, емоційно-моральне ставлення до естетичних цінностей” [3, 226].

Щоб учень повністю сприйняв літературний матеріал, а не просто механічно заучив його, В. Сухомлинський рекомендує давати завдання, котрі б не дозволяли замінити художній твір підручником.

“Треба добиватись того, щоб учні читали художні твори, – зазначав педагог. Часто вони мало вникають у смисл художніх образів. Слова не супроводжуються ніякими почуттями. Це – найсерйозніший недолік знань з літератури” [6, 75].

Питання педагога, звернені до учня, вимагають в першу чергу читання і осмислення тексту художнього твору, а потім уже підручника і додаткової літератури. “Учні, – пише В. Сухомлинський, – не вчать параграф за параграфом, а вдумливо добувають знання...” [7, 261]. При перевірці завдань Василь Олександрович також не радить ставити питання, які вимагали б переказування тексту підручника. Відповідаючи на питання вчителя, учень роздумує, зіставляє, порівнює, пояснює” [7, 261]. Під час відповіді він може використовувати свої записи, помітки, художній текст для того, щоб аргументувати свої висновки. Тільки за умови, коли знання добуваються активними розумовими зусиллями, коли вони підкріплені власною позицією, коло цих знань, за словами педагога, – набуває “роль фактора, що визначає готовність людини до життя” [8, 55].

В. Сухомлинський вважав, що не всі діти можуть однаково добре знати літературу, бо в класі нема і не може бути абстрактного учня, до якого можна “прилаштувати механічно” вимоги, про які йшла мова. Учні різні, і тому до них не можна підходити з однією міркою знань, – необхідно здійснювати принцип: “кожен повинен робити те, на що здібний” [9, 56]. Для цього вчителю, необхідно знати духовний світ, можливості кожної дитини. Сам В. Сухомлинський ретельно вивчав учня, його інтереси, устремління й, по суті, одним із перших в історії методики літератури дав розгорнуту картину читача-школяра на різних етапах його літературного розвитку.

Досвідчений педагог доводив, що сприймання учнями художньої літератури залежить від їхніх вікових особливостей. Для кожного віку дітей

характерні свої психолого-педагогічні особливості навчально-пізнавальної діяльності, відповідні можливості, на які не можна не зважати під час вивчення художнього твору, плануючи урок з літератури.

В.О. Сухомлинський виділяв такі вікові періоди:

1. Молодший підлітковий вік (5–6 кл.)
2. Старший підлітковий вік (7–8 кл.)
3. Рання юність (9–10 кл.).

Виходячи з того, що програма обмежувала сили здібних учнів, нівелювала їх знання, Василь Олександрович намагався вивести сильніших учнів за її межі, даючи їм можливість вивчати літературні твори, не передбачені програмою, виступати з рефератами, вносити в свій самостійний пошук елементи дослідження. Він був упевнений, що, ідучи подібним шляхом, можна домогтися того, “щоб кожна дитина досягла свого рівня – найвищого ступеня індивідуального розвитку” [9, 57–58].

Окрім вимог до знань із літератури, В. Сухомлинський визначив й найважливіші вміння, якими учень повинен оволодіти протягом років навчання у школі. Це, зокрема, такі вміння:

- спостерігати явища навколишнього світу;
- думати (зіставляти, порівнювати, протиставляти, знаходити незрозуміле), вміння дивуватися;
- висловлювати думку про те, що сам бачить, спостерігає, робить;
- вільно, виразно, свідомо читати;
- досить швидко й правильно писати;
- виділяти логічно закінчені частини в прочитаному, встановлювати взаємозв’язок і взаємозалежність між ними;
- знаходити книгу з питання, яке цікавить учня;
- відшукувати в книжці потрібні матеріали;
- робити попередній логічний аналіз тексту в процесі читання;
- слухати вчителя й одночасно стисло занотовувати зміст викладеного матеріалу;
- читати текст і одночасно слухати інструктаж учителя про роботу над ним, над його логічними складовими частинами;
- писати твори – розповідати про те, що бачить навколо себе, спостерігає і т.ін. [10, 567].

В. Сухомлинський розумів, що виховати учня засобами літератури, дати знання з літератури та на їх основі розвинути певні вміння та навички не просто. Тому він і вважав викладання словесності однією із найскладніших справ у всьому навчально-виховному процесі.

Вважаючи кінцевою метою вивчення літератури становлення духовного світу людини, Василь Олександрович розумів, що учитель не завжди має можливість бачити наслідки своєї роботи, що інколи цілі десятиліття відділяють посів від жнив. “Інженером можна стати за п’ять років; учитися на людину треба все життя, – говорив В. Сухомлинський, – а для того, щоб засівати ниву, треба підготувати ґрунт, відібрати по зернині насіння – тільки тоді заколоситься багатий урожай” [11, 29].

Фактично Василь Олександрович орієнтував учня на вічне учнівство, а вчителя на вічний пошук. Але він був глибоко переконаний, що цей спільний процес безмежного росту і є вірним шляхом, який забезпечує здійснення головної мети не лише викладання української літератури, але й усього навчання в школі – виховання громадянина і людини.

Оскільки проблема аналізу літературних творів є актуальною, погляди В. Сухомлинського на вивчення літератури мають неоціненне значення не лише для історії методики, а й для сучасної методичної теорії й практики.

В. Сухомлинський не лише методист-теоретик і словесник-практик, він перш за все педагог. Тому вирішував проблеми вивчення літератури, виходячи із загальних завдань навчання й виховання учнів. Він ставив питання про значення й роль літератури у вихованні творчо активної, всебічно розвиненої особистості не в межах самого предмета, а в межах усіх шкільних дисциплін. Вважаючи основним завданням школи виховання всебічно розвиненої, творчо активної особистості, Василь Олександрович для її розв'язання завжди звертався до літератури.

Педагог-практик один із перших сформулював основні положення розвиваючого вивчення літератури, яке в 60-і роки тільки зароджувалось.

З них у просторі особистісно зорієнтованого навчання на уроках літератури актуальними є такі:

1. Людина не лише пізнає світ, а й своєю працею змінює його до себе.
2. Література стає підручником життя завдяки тому, що пробуджує моральні й естетичні почуття в їх тісній єдності.
3. Сприймання художнього твору глибоко індивідуальне, і важливо, щоб кожен проник у задум письменника.
4. Розумове виховання – одна з головних ланок навчально-виховного процесу. Потрібна спеціальна робота, спрямована на те, щоб дитина вміла думати.
5. Процес формування вмінь має бути керованим, розподіленим у часі, спеціально організованим.
6. У вивченні конкретного матеріалу важливим інструментом є різні настанови – те, що зберігається в пам'яті і служить ключем до пояснення нових явищ.

Говорячи про необхідну єдність морального й естетичного впливу художнього твору на учнів, В. Сухомлинський вказує на діалектичний зв'язок цих протилежностей у явищах мистецтва, внаслідок чого відбувається наближення сприймачів до усвідомлення авторського задуму й адекватного переживання прочитаного. Оскільки процес сприймання й емоційної оцінки твору глибоко індивідуальний, підкреслював В. Сухомлинський, дуже важливо, щоб кожен учень усвідомлював авторський задум. Збагатившись авторським ставленням до життя, учні вноситимуть певні корективи у власні ціннісні орієнтири [7, 235–236].

Учений-педагог виявив свою позицію щодо місця і значущості української літератури у навчанні підростаючого покоління та у формуванні і становленні особистості. Українській літературі він надавав особливої уваги у

системі шкільних предметів. Найважливішим завданням у вивченні літератури В. Сухомлинський вважав виховання любові й шанобливого ставлення до книги як найголовнішої необхідності для повноцінного духовного життя людини.

На формування педагогічних поглядів педагога щодо значення літератури як навчальної дисципліни вплинули такі фактори, як виховання у родині Сухомлинських, навчання у Полтавському педагогічному інституті, теоретична спадщина педагогів-класиків, народна педагогіка. В. Сухомлинський вважав проблему методики вивчення літератури загальнопедагогічною і відстоював її як словесник і педагог одночасно. Такий підхід дозволив ученому визначити специфіку вивчення шкільного курсу літератури.

В.О. Сухомлинський відмовився від авторитарної концепції навчання й виховання. Але разом з тим він не прийшов до постулатів вільного виховання. Педагог надавав дитині виняткових прав на саморозвиток, але при цьому першорядну роль відводив учителеві. Роль учителя у педагогічній системі В.О. Сухомлинського особлива. Він домагався, щоб учителів та учнів об'єднувала духовна спільність. Без учителя, вихователя, наставника, на думку Василя Олександровича, немає саморозвитку й самовиховання учнів. Особливі вимоги ставив педагог до вчителя літератури, зокрема такі: а) досконало володіти навчальним предметом; б) адекватно реагувати на різні педагогічні ситуації, дотримуючись морально-етичних норм; в) бездоганно володіти культурою мови; г) бути творчим учителем, залучати до творчості й учнів; д) мати високі моральні якості; е) володіти навиками ораторського мистецтва.

В. Сухомлинський розробив концепцію шкільного аналізу літературного твору, основним завданням якого вважав формування ідейно-моральних переконань та вироблення ціннісних орієнтирів у школярів.

В основі вивчення й аналізу художнього твору педагог рекомендував керуватися загальнодидактичними та специфічними принципами, надаючи особливого значення первинному читанню тексту.

Отже, до аналізу літературного твору В.О. Сухомлинський ставив такі вимоги:

- 1) у процесі аналізу твору необхідно відкривати учням естетичну цінність твору;
- 2) він не повинен перетворюватися в безпристрасне дослідження;
- 3) у процесі аналізу твору необхідно враховувати думки й почуття школярів, сприймання ними тексту.

Вимоги до аналізу твору визначали і вимоги до знань учнів з літератури. На думку педагога, знання з літератури складаються з двох, органічно пов'язаних між собою частин: із розуміння учнями матеріалу та із ставлення до нього. Аналіз художнього твору на уроках української літератури повинен узгоджуватися із завданнями сучасності, враховувати життєвий досвід учнів і не випереджати їх читацького досвіду. Стверджена В. Сухомлинським необхідність керованого педагогічного впливу на учнів тісно пов'язана з

цілеспрямованим вихованням особистості й відповідає глобальній дидактичній меті.

Список використаних джерел

1. Сухомлинский В. А. Век математики или век Человека? // Воспитание школьников. – 1967. – № 1. – С. 40–43.
2. Літературознавчий словник-довідник / Р.Т. Гром'як, Ю.І. Ковалів та ін. – К.: ВЦ “Академія”, 1997. – 576 с.
3. Сухомлинський В. О. Тайники перевантаження // Вибрані твори: У 5-ти т. – К.: Радянська школа, 1977. – Т. 5. – С. 223–229.
4. Книга протоколів засідань педагогічної ради Павлиської середньої школи за 1948–1951 н.р. – № 1. – 109 арк.
5. Сухомлинський В. О. Народження громадянина // Вибрані твори: У 5-ти т. – К.: Радянська школа, 1977. – Т. 3. – С. 283–582.
6. Аналіз системи уроків, відвіданих директором Павлиської середньої школи у 1960–1961 році // ПМС КН. 1740 РУ 512. – 95 арк.
7. Сухомлинський В. О. Павлиська середня школа // Вибрані твори: У 5-ти т. – К.: Радянська школа, 1977. – Т. 4. – С. 7–390.
8. Сухомлинський В. О. Розумова праця і зв'язок школи з життям // Вибрані твори: У 5-ти т. – К.: Радянська школа, 1977. – Т. 5. – С.53–69.
9. Сухомлинский В. А. Неотложные проблемы теории и практики воспитания // Народное образование. – 1961. – № 10. – С. 54–61.
10. Сухомлинський В. О. Розмова з молодим директором // Вибрані твори: У 5-ти т. – К.: Радянська школа, 1977. – Т. 4. – С. 393–626.
11. Дума про людину // Спр. 98. – 237 арк.

Анотації

У статті досліджується проблема аналізу літературних творів та вимоги до знань учнів з літератури у педагогічній практиці В.Сухомлинського.

The article deals with the investigation and the ways of analysis of the literary works and the demands of knowledges and skills of the pupils in the pedagogical practice of V.Suhomlinsky.

Ключові слова : українська література, педагогічна спадщина В.Сухомлинського, аналіз літературних творів, знання та вміння.

Ukrainian literature, pedagogical practice of V.Suhomlinsky, fiction work analysis, knowledges and skills.